

Syrly toslamalaryň pidalary: Egilen baş kesilenokmy?

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar,Türkmen dili
написано kitapcy | 23 января, 2025

Syrly toslamalaryň pidalary: Egilen baş kesilenokmy? ►3:
EGILEN BAŞ KESİLENOKMY?

Ilki göz astyna alnanlaryň biri Berdiýewleriň maşgalasy boldy – kakalary Emir aga bilen onuň ogullary Kakajan, Bekki hem-de Bapby. Olary «aýyplaýan materiallar» geregindenem köpdi. Yöne ol materiallaryň geregi ýok diýseňem boljakdy. Sebäbi ilki DSU, soňra IIHK olaryň ädimini sanap, ahyrynam tussag edip, özleri sud edipdiler, öz çykaran hökümlerinem özleri ýerine yetiripdiler. Yetmiş ýaşyny dolduryp segseniň ujundan gädip ugran maryly Emir Hajy Berdiýew diýilýän baýy DSU-nyň operatiw işgärleri oňat tanaýardylar. Baryp-ha birinji jahan urşy döwründe Türkiýä kömek bermek üçin harajat toplaýandyklary üçin Russiýada musulmanlar tussag edilip başlan döwürlerinde bu ýerdäki Rus-Aziýa bankynyň činownigi Emir Berdiýew hem tussag edilipdi. Sebäbi bu bank Döwlet Dumasynyň milli toparynyň musulman fraksiýasyna degişlidi.

Emir azatlyga çykanda boýny syrtmakly çykypdy, ol öz oglý Kakajan bilen milli azat ediş hereketine ýolbaşçylyk edýän tanymal adamlar barada patşa Russiýasynyň düzgün goraýjylaryna habar bermelidi. Yöne welin, E.Berdiýewiň basybalyjylyk meýli bolan iňlislere hem-de öñki Zakaspi häkimligine, esasanam akgwardiýaçylar goşunynyň generalh Oraz Serdara uly hormat goýýandygy hiç kim üçin gizlin zat däldi. Şu agzalan bahanalar esasynda «sosial taýdan howply» diýlip ol DSU tarapyndan tussag edilip, üç ýyl möhlet bilen sürgün edilipdi hem-de graždanlyk hukugyndan kesilipdi. Jemgyýetiň täzeki düzgün goraýjylaryna öñki berlen jezalar az göründi, olar ony aýyplap ýene-de tussag edipdiler. Olaryň bahana arap ony ýene-de tussag etmekleri dogrumy ýa-da birnäçe toslama aýyplar ýüklenilip tutulypmy, ol barada aýratyn gürrüň etmek

gerek. Yöne şol döwürde her bir adama ömrüniň geçen günleri üçin jogap bermek rewolýusion moralyň kada-kanuny laýyk gelmeýär diýlip hasap edilýärdi. Bu waka bir çeper filmdäki daýhanýň: «Aklar gelip talaýarlar, gyzyllar gelip talaýarlar, daýhanlar näme etmeli?» diýýän sözlerini ýadyňza düşürýändir. Diýmek, daýhan olaryň ikisine-de iýmit bolmaly-da. E.Berdíýew hem şol daýhanlaryň gününe düşen adamlaryň biri, patyşa Russiýasy hem onuň arkasından sypamandy, bolşewikler gelenden soň hem rehim-şepagata ýüzi düşmändi. Oňa patyşa Russiýasy hem Sowetler hem jeza beripdi.

E.Berdíýew Mekgä zyýarata gidip, hajy bolup gelenligi üçinem jogap bermeli bolupdy. Sebäbi hajy bolup gelenleri ýiti gözli ýer ýüzünden habardat organ işgärleri rewolýusiýanyň ganym duşmany hasap edýärler. Onuň 1918-nji ýylда Oraz Serdaryň ýanyna resmi wizit bilen baryp, Türkîye soltanynдан Türkmenistana özbaşdaklyk gazarıma hossarlyk etmegini haýış etmek üçin özünü Türkîyä delegat edip ibermegini haýış etmegi olaryň çaklamalarynyň doğrudygyna güwä geçýärdi. Emma rus ýoluna giden general göwnemän türkmenleriň ruslardan aýrylyp gitmeginde hiç hili many ýokdugyny aýdypdy. [1]

1918-nji ýylyň ahyrlarynda, ýagny Zakaspide akgwardiýaçylar öz häkimligini ýöredip başlanda Emir Hajy ýanyna Akga Amanow bilen Mämmet Lezgini alyp Türkmenistanyň Türkîyä birikdirilmegini haýış etmek üçin gidipdi. Mahabatly kabulhanada ol türkmen topragyna hökümdar edilip özünüň ýa-da ogullarynyň bellenilmegini hem ýüzleklik edip durman gazanyp bilipdi. [2]

Emiriň ogullaryny hem köp etmişlerde aýyplaýardylar, yüklenilýän aýyplaryň esasylarynyň biri hem kakalarynyň uly mülkdar hem-de senagat eýesi bolanlygydy. Kaka diýilýän saýlanyllyp alynýan zat däl, ol kakalygyna-da galýar. Emiriň ogullary kakalarynyň güýcli urgulara döz gelip bilmejegine gözleri ýetik bolany sebäpli oňa yüklenilýän aýyplaryň agramyny öz üstlerine alanlaryny kem görenokdylar. Bu ýagday bolsa derňew işini alyp barýanlaryň göwnünden turýardy, olaryň işini ýeňilleşdirýärdi, olara öñden taýýarlap goýan ugurlary bilen gitmäge päsgel bermeyärdi.

Ogaryň iň uly doganlary Bapby gönnaçyk adam bolandoň, hiç zady gizlemän, bolşy-bolşy aýdýardы: Ol doğrudanam, «Dokuzlar» diýen söwda kompaniyasyny açypdy. Diňe şonuň özi hem onuň «Dokuzlar» söwda kompaniyasynyň perdesine dulanyп «jenayatçylykly pikkirleri ýaýradýandygyny» subut etmek üçin uly tutaryk bolupdy. Kakajan bilen Bekgini tussag etmek üçin-ä ýapyşalga diýseň köpdi. Sebäbi olaryň ikisem akgwardiýaçylaryň Zakaspi häkimiýetiniň agzalary bolupdy. Bekki hatda sowetler döwründe azyk söwdasy ministriniň wezipesinde işläp ýörkä-de Türkmenistanda buržuaz demokratik döwlet gurluşygynyň tarapdarydygyny aç-açan aýdýardы.[3]

Ol Peterburgda ýokary bilim alyp gelipdi. Bilim we gözyetim babatda ol öz töweregindäki adamlardan mese-mälim saýlanýardы. Ol mekdeplere we döwlet apparatyna rus diliniň aralaşyp, ruslaşma howpunyň ýüze çykmagyndan howatyr edýändigini gösgöni aýdýardы. Bekki patyşa Russiýasynyň alyp barýan syýasatyny berk tankyt edýärdi. Sebäbi ol Oktýabr rewolýusiýasyndan soň türkmenlere edýän zulumyny hut öz gözi bilen görüpdi. Bu ýagdaý barada gürrüň edeninde ol «türkmen zenanlary öz çagalaryny «ors gelýär» diýip gorkuzardы» diýärdi.[4]

Emiriň Kakajan diýen ogly hem ýöne adam bolmandyr. Fewral rewolýusiýasyndan hem ozal Peterburg uniwersitetiniň ýuridiki fakultetinde Mustafa Çokaýew bilen okaýan wagty (Çokaýew ol wagtlar Döwlet Dumasynyň musulman fraksiýasynyň garamagyndaky musulman talyplar toparynyň sekretarydy) onuň kömekçisi hökmünde Türkiýä kömek bolsun diýlip haýyr-sahawat üçin berilýän zatlary toplamaga oña kömek edipdir. Ol döwürde Peterburgda ýa-da Moskwada okaýan türkmen talyplary gazaklaryň, gyrgyzlaryň talyplary bilen birigip, diňe bir germanlara we türklere kömek üçin zat toplaman, eýsem olar rus patyşalygyny agdaryp, buržuaz demokratik respublikany dikeltmegi hem öz öňlerinde wezipe edip goýärdylar.[5]

Bulardan başga-da doganlary 1919-njy ýylда Ashabada gelen M.Çokaýew hem-de 26 Baku komissarlary Garagumda atylyp öldürilenden soň ýanynda material toplamak üçin bu ýere gelen cepçi eser Wadim Çaýkin bilen ýakyn aragatnaşyklarynyň bardygy

barada hem aýyplaýardylar. W.Çaýkiniň komissarlara jeza berlişi barada ýazan kitaby 1922-nji ýylда çap edilipdi. Kakajanyň okaýan döwründe ýoldaşy Zaky Walidow (Zeki Welidi Togan) bilen musulman toparyna goşulmagynda hem jenaýat bar diýip tapýardylar. Kakajanyň ol ýoldaşy köp wakalary başyndan geçiren adamdy. Ol Kolçagyň goşunynda gulluk edipdi, soňra sowetleriň tarapyna geçip, başgyrtlaryň bölümmine birigip Petrogrady Ýudeniçden gorapdy, ondan soň bolsa, ol öz pikirdeşi, bir döwüm çöregi böleşip iýen dosty Mustafa Çokaýewiň tarapyng tutmak üçin fergana basmaçylaryna ýolbaşçylyk edipdi. Türküstan Respublikasynyň häkimiýeti basmaçylar hereketinu derbi-dagyn edenden soň, ol herekete gatnaşan ýonekeý, sada adamlar tussag edilmän azatlyk berlipdi. Ýagdaý şeýle bolandoň Zaky Walidow RK (b) MK-nyň Orta Aziýa býurosynyň şol wagtky ýolbaşçysy Ý.Rudzutak bilen gepleşik geçirip, basmaçylar hereketiniň ýolbaşçylaryny hem azatlyga çykaryp, olara hiç zat diýilmän arkaýyn gezmegine kepil geçmeli haýyış edipdi. Emma ol onuň teklibini kabul etmän, basmaçylaryň ýolbaşçylaryna hiç hili ýeñillilikleriň» berilmejekdigini aýdypdy. Şondan soň Zaky Walidow ýurtdan çykyp gitmegi ýüregine düwüpdi.

1922-nji ýylда ol Mara, Emir Berdiýewiň öýüne gelipdi, şol ýerde hem aýry-aýry türkmen intelligentleri bilen duşuşypdy. Berdi Kerbabaýew hem ony şol ýerde ömründe ýekeje gezek görüpdi. Aradan köp wagt geçmäňkä Kakajan özuniň köne ýoldaşyna serhetden aşmaga kömek beripdi. Çaklamalara görä, ol daşary ýurtda musulman merkezini döredip, ol merkez hem Türkmenistandyk rewolýusiýa garşıy goresýän milli gurama ýolbaşçylyk etmelimiş.[6]

Kakajan Berdiýewe 20-nji ýyllaryň başlarynda atanlykda bolan bir wakany hem bilkastlaýyn edilen jenaýat hökmünde ýöňkäpdiler. Ol kakasynyň öýünde naganyny süpürip otyrka, atanlykda atylyp, Egrigüzer oba sowetiniň başlygy Rahym Molla Gurban ogluna degip, onuň ölmegine sebäp bolupdy. Ol uzak wagtlap ölen adamyň hununu töläpdi. Derňew geçirilende bolsa, ol gussaly waka atanlykda bolan zat däl-de, Sowet häkimiýetiniň wekili erbet niýet bilen öldürildi

diýilýärdi.[7]

Bu faktlar adamy garalamak üçin ýeterlikdi, ýöne ol faktlar diňe operatiw işgärleriň aňynda döräpdi. Eger şol fakty tutaryk edinmeseň, onda düybünden döremedik bolşewiklere garşı göreşyän gizlin guramanyň ýolbaşçysy diýip ony aýyplamaga hiç hili esas ýokdy.Derňew işini alyp barýanlar bu hakykaty oňat bilyän bolsalaram, öz «abraýlaryny» saklamak üçin her edip, hesip edip, alyp barýan işleriniň doğrudygyny subut etjek bolýardylar.

Ýöne welin şu günlere çenli şol döwürde gizlin guramanyň bolmandygy barada aç-açan aýdylanokdy. Ol ýorulmadık matal ýaly bolup galmagyny dowam edýärdi. Kakajan Berdiýewden ilkinji gezek sorag edenlerinde, ol baryp 1926-njy ýıldan bări rewolýusiýa garşı gizlin guramany döretjek bolandygyny, emma ol guramanyň hataryna çeker ýaly adam gözläp, doly bir ýyl gözleg işini geçirrendigi barada ilki dilden, soňundan hat üsti bilen aýdypdy. [8]

Kakajan Berdiýewiň aýdan bu sözlerinde şahalaryny giňden ýaýradan, başlerçe, onlarça filiallary bolup, olaryň hemmesi ýolbaşçylyk edýän, görkezmeler berýän Merkezi Komiteti olan «TA» atly gizlin gurama barada hem dil ujundan agzalyp geçilýärdi. Bulardanam başga, ol hut öz eli bilen ýazan görkezmesinde birnäçe ýoldaşlaryna hem-de hut öz mähriban doganlaryna töhmet atýardы.

K.Berdiýewiň durmuş akymyna bap gelmeýän gussaly görkezmeler bermegine näme sebäp bolduka? Belki, agzyna salynýan sözlere «dogry» diýse, bu çolaşdyrylan kelepden uç taparyn öydendir, belki-de egilen baş kesilmeyär diýen sada pikire ten berendir? Aradan köp wagt geçmäňkä başyna düşen aljyraňny ýagdaýdan aýñalan ýaly bolup, derňew işini alyp barýan Lewsine hat üsti bilen şeýle habar beripdi:

«1932-nji ýylyň 29-njy fewralynda meniň Dimentmana beren maglumatlarymy siz ýazypdyňyz, men şol ýazylan maglumatlaryň ýazylyşynam, ondaky ündelýän manylaram dogry däl diýip hasap edýärin».

Ýene iki hepdeden, ýagny şol ýylyň 19-njy martynda mundan ozal beren maglumatlarynyň hemmesime düýpgöter garşı bolup:

«Meniň bar diýip maglumat beren guramam düýbünden ýokdy... Ol diňe meniň hyýalymda bardy» [9] diýýärdi. Soňky geçirilen soraglarda bolsa ol:

«Guramanyň neneňsi döredilýändigini «Prompartiýa» atly syýasy gurama barada metbugatda okadym. Gurama döretmek baradaky pikir... Kalbymda gopýan çäksiz howsalanyň önümi bolmagy ahmaldy»[10] diýipdi.

K.Berdiýewiň derňew wagty aýdan beýleki zatlary toslanylyp tapylan nädogry aýyplamalar esasynda bikanun tussag edilen adama edilýän zulumlara garşy gönükdirilýärdi.

K.Berdiýewiň derňew wagty aýdan beýleki zatlary toslanylyp tapylan nädogry aýyplamalar esasynda bikanun tussag edilen adama edilýän zulumlara garşy gönükdirilýärdi.

Sorag edilen protokolda K.Berdiýew: «Tussag etmeklik üçin delil gözlenilip, kerwen gatnawy barada aýdylýanlaram, umuman, ähli aýdylýan zatlarım ýalan, toslama. Gurama üçin iňlis razweja gullugyndab köp pul alnandygy barada aýdylýanlaram ýalan. Olar: «Näçe pul aldyňyz?» diýip soranlarynda, meniň gaharym gelip, gaty kän pul alandygymyz hakda aýdypdym. Ýöne näçedigini aýdanym ýadyma düşenok» diýip ýazypdyr.

Şol soragda K.Berdiýew ozal birnäçe ýoldaşyna hem töhmet atandygyny boýnuna alyp, K.Böriýew barada bolsa: «Böriýew partiýanyň ideýasyna wepaly, diýseň işjeň kommunistdir» diýýärdi.

K.Berdiýew ýurist bolangoň, özüne ýöñkelýän toslama aýyplary boýnuna goýmak üçin düşünje derejesi çäkli bolan operatiw işgärleriň ulanýan ýontem, gülkünç usullaryny paş edýärdi.

Öz işine diýseň hyjuwly ýapyşýan Lewşin özleriniň toslama topragyndan ýasan «TA» guramanyň hakykatdan-da bardygy barada K.Berdiýewe aýtdyrjak bolup diýseň jan edýärdi. Eger ol ony oňa aýtdyryp bilse, toslama guramanyň açylyp baryan sepleri suwaljakdy. Hyýaly zadyň hakyky ýeňşi boljakdy.

Agzyna tutulyp berilýän ýalan sözleri aýtmagy namys bilip geplemän oturanlaryň ýagdaýy has kyndy. Onuň şeýledigini Şewki Bektöre bilen K.Berdiýew yüzleşdirilen wagtynda düzülen dokumentden kesgitlemek boljakdy. Şewki Bektöre (bu adam barada ýene gürrüň ediler) «Rewolýusiýa garşy guramanyň»

bardygy barada diýseň ynamly aýdýardy, ol guramany hem-de onuň ýüzüne aldaw perdesini çeken ýolbaşçylaryny «paş» etmek üçin tutanýerlilik we erjellik görkezýärdi.

Bektöre K.Berdiýewe sorag berip beren soragyna-da kesgitli jogap berilmegini talap edýärdi. Derñewçi Dimentman bolsa Bektöräniň tarapyny tutup, K.Berdiýewi sykaja salýardy. Ol: «Bektöräniň berýän sowallary onuň berýän maglumatlarynyň dogrudugyna kepil geçýärmi ýa-da ýok?» diýip gyssaýardy. K.Berdiýew bolsa: «ol adam aklyndan azaşypdyr» diýip jogap gaýtarýardy. Aljyraňnylyga düşen Şewki Bektörä ýene-de derñewçi Dimentman kömege ýetişýärdi. Ol esasan bölümiň naçalnigi bolany üçin ilki badalar K.Berdiýewiň «TA» guramasynyň bardygy, onuň Eýrandaky we Angliýadaky guramalar bilen aragatnaşyk saklandygy, olardan pul alandygy barada onuň ozal aýdanlaryny ýatladyp, jogap bermek üçin onuň aýtmaly sözlerini agzyna salýardy.

Emma K.Berdiýew öz diýeninde berk durup: «Ol wagtlar hiç bir kada-kanuna sygmaýan edilen elhençlikler zerarly haýýatym göçüp, akyl-huşdan jyda düşüpdim. Ol garabasmamyka diýipdim. Indi bolsa onuň hakykatdygyna gözüm ýetdi. Häzir meniň ýagdaýym oňat, akyl-huşum ýerinde, şonuň üçin hem ýalan sözläp biljek däl» diýýärdi.Indi öz naçalnigine goldaw bermek üçin derñewçi Durow ara sokulypdy: «Mary we Tejen sebitlerinde basmaçylar hereketini taýýarlamak işiniň özüñize tabşyrylandygyny hut özüñiz aýdypdyňyz ahyryn».

K.Berdiýew şol bir durkuny üýtgetmän: «Dogry, men ony aýdypdym. Ýone ol wagtlar meniň kelläm ýerinde däldi» diýip jogap berýär. «Näme üçin siziň şu wagtky berýän görkezmeleriňi Bektöräniň berýän görkezmesine ters gelýär. Ozal bolsa siziň berýän görkezmeleriňiz onuň berýän görkezmesi bilen bap gelýärdi. Sebäbi näme?»»Sebäbi ol wagtlar meniň kelläm ýerinde däldi, häzirki wagtda bolsa, onuň kellesi ýerinde däl. Onsoň ähtimallyk teoriýasy esasynda ol ikisi bap gelmeli-dä»[11] diýip, K.Berdiýew jogap berýärdi. Ýöñkelýän aýyplar näçe elhenç hem-de hakykatdan uzakda bolsa-da, K.Berdiýewe olary ýuwutmakdan başga alaç ýokdy. Onsoň ol «Prompartiýa» guramasy barada howaýy gürrüň berşi ýaly, hiç ýerde bolmadyk «TA»

guramasynyň bardygy, onuň DSU-nyň operatiw işgärleriniň garşysyna terrorlyk işini alyp barýandygy, häzirki döwürde bolsa, hamana diýersiň, Türkmenistanyň DSU-nyň naçalnigi Karuskiniň janyna kast etmegi niýetine düwendigi barada aýdypdy.D.I.Dimentman Orta Aziýa harby okrugynyň 4-nji bölümünüň naçalnigi hem-de Orta Aziýa DSU-nyň ygtýýarly wekilidi. Ol öz kärdeşleriniň arasynda geplemeýänlere dil bitirmekde ýakasyny tanadan adamdy. Birnäçe dişlere döwdürmeýän daş ýaly «şänikleri» hem ol döwüp bilyärdi. Tussag edilen adamlary tabyn etmekde bu ýakasy gaýyşly adamyň nähili usullary ulanýandygyny bu wagt aýtmak aňsat däl, ýöne onuň sorag eden adamlarynyň hemmesi diýen ýaly ýöñkelýän aýyplary «boýunlaryna alýardylar», soňra bolsa onuň guran duzagyna düşýärdiler. Ol hatda doganlar Berdiýewleri we S.Öwezbaýewi hem gürledip bilipdi. Ýogsa ol adamlar özlerin erk edip bilyän hem akylly hem-de ýuridiki taýdan sowatly adamlar ahyryn. Dimentmanyň sorag eden adamlarynyň köpüsi derñewçi üýtgap, başga bir derñewçi sorag eden mahalynda öñki beren maglumatlaryna aýgytly görnüşde garsy çykýardylar. Belki, ol bendeleriň ozal sorag edilen wagty diňe her hili usullar bilen tenleri, her hili sözler bilen ýürekleri köydürilmän, eýsem olaryň akyl-huşuna täsir edýän serişdeleriň hem ulanylan bolmagy ahmaldy.Ýol näçe uzagam bolsa, ahyryn ol bir ýere baryp direýär. Men Dimentman bilen onuň şägirdi Zagwozdiniň ahyryn almytlaryny alandyklaryny öňünden aýdasym gelýär. Olara «derñew işlerini geçirenlerinde kanuna sygmaýan usullary ulanandyklary hem-de jenayat işinde galplyk edendikleri» üçin jeza berlipdi.[12]

Dimentman towguna tok diýler öýtmeýän wagty, ýagny «Şöhraty ýetjek derejesine ýeten wagty özdiýenli, gaýduwsyz Bekki Berdiýewiň ýöñkelýän aýyplary boýnuna almagyny gazanypdy. Hamana diýersiň, ol 1922-nji ýylда bări Zaki Walidowyň ýolbaşylyk eden Daşkentdäki rewolýusiýa garşıy gurama bilen aragatnaşyk saklaýandygyny aýdanmyş. Bekki edil öz dogany Kakajanyň aýdanlaryny «meyletinlikde» gaýtalaýardy. Dimentman iki dogany biri-birine öjükdirmek üçin haýynlykly hiläni ulanmagy niýet edinip, hut şol wagt boýun alýan zatlaryny

ýazmaça beýan etmegi talap edýärdi. Bekki bolsa öz goly bilen: «Men Zaki Walidow daşary ýurda gideninden soñ Orta Aziýa möçberinde rewolýusiýa garşı iş alyp barýan «Milli İttihat» partiýasyna ýolbaşçylyk edip, onuň alyp baran işini dowam edendigimi tassyklaýaryn» diýip ýazypdyr. Hatyň ýazylyşyndan hem-de jümläniň düzülişinden ony B.Berdiýewiň özi pikirlenip ýazman, kesesinden aýdylan sözler esasynda ýazylandygyny aňmak kyn däldi. Bekki Berdiýew şol haty ýazanyndan soñ özuniň ýadandygyny aýdyp, «ýene şonuň ýaly maglumatlary almak üçin» ediljek soragy iki gün yza tesdirilmegini haýış edipdi.

Onuň beýle haýış etmegine näme sebäp bolduka? Bekki Berdiýewiň mundan beýläk sowala jogap bermäge mejaly bolmansom, onuň özünü dürsemegine wagt bermek üçin Dimentmanyň tapan hilesimikä? Ýa-da Bekki Berdiýew şeýle ýaramaz ýagdaýa düşüp, diý diýilen zatlary diýip, et diýilen zatlary edip duraryn öýdüp, az wagtlyk hem bolsa, özünü saklamak üçin haýış etdimikä? Belki-de Bekki şonuň ýaly mojuk toslamany hakykatda bolan zat diýip ýazmaça boýun alanlygy üçin onuň haýyşy kabul edilendir? Eger Dimentmanyň iki günden ýene birnäçe maglumatlary aljakdygyna gözü ýetip duran bolsa, Bekkiden ýazmaça maglumat aljak bolup azara galmazdı. Şol soragda onuň Bekki Berdiýewiň garşysyna kada-kanuna laýyk gelmeýän usuly ulanan bolmagy ahmaldyr. Sebäbi ýene iki günden ondan maglumat alyp biljekdigine onda doly ynam bolmaly däldi.

Ýagdaý onuň çen tutuşy ýaly bolupdy. Soňky gezek B.Berdiýew soraga çagyrylanda ol: «Meniň «Milli İttihat» atly rewolýusiýa garşı gurama galtaşýan ýerim barada şu zatlary aýdyp bilerin. Eger ol guramanyň ozalky ýolbaşçysy Zaki Walidow bilen gürleşenim hem-de onuň serhetden aşmagyna hemäyat berenim üçin men öz-özünden ol guramanyň agzasy hasap ediliýän bolsam, onda maňa ol guramanyň agzasy diýip bolar. Ýöne men ol guramanyň ustawy hem-de programmasы bilen tanyş däl... Onsoň 1924-nji ýıldan bäri ol gurama bilen hiç hili baglanychygym ýok... Türkmenistanda rewolýusiýa garşı resmiledirilen guramanyň bardygyny men bilemok» [13] diýýär.

B.Berdiýewden edilen soragyň stenogrammasyndan çen tutsaň, görer göze, iki adamyň asuda gürrüni ýaly bolup görünýärdi.

Derñew işini alyp barýan Lewşin soragy iki sany deň derejedäki adamyň gürrüni ýaly parahat we asuda alyp barýardы. Ýone ol ýagdaý, doğrudanam, görer göze şeýledi. Stenogrammanyň materiallaryna çuňňur aralaşaň, düýbünden başga pikirler döreýärди.

B.Berdiýew Orta Aziýadaky sowet respublikalary barada öz pikirini aýdanynda, ol Orta Aziýanyň Russiya üçin, merkez üçin çig mallary öndürýän ýer bolmagyna garşy mydama çykyş edip gelýändigini mälîm edýärди. Rewolýusiyá üstün çykyp öñki düzgün üýtgän hem bolsa, öñki ýagdaý üýtgemändi, respublika pagta, ýüň, ýüpek ýaly çig mallaryň birnäce görnüşini taýýarlaýan ýere öwrülipdi. Dogry, sowet häkimiýeti kärhanalar döredipdi. Ýone ol kärhanalar biziň ykdysady taýdan garaşsyz bolmak ideýamzy durmuşa geçirmek üçin ýeterlik däldi. Şonuň üçin hem türkmen halkynyň öñdebaryjy wekilleri Türkmenistanyň «syýasy, ykdysady hem-de medeni taýdan garaşsyz bolmagyny isleýärди».[14]

Şol maksat bilen hem B.Berdiýew daşary ýurtlarda Orta Aziýada birnäce halklaryň, şol sanda türkmen halkynyňam ýasaýandygyny hem-de onuň syýasy we ykdysady taýdan ösüp, ýarag arkaly däl-de, aň-düşünje arkaly özbaşdaklygynh gazaňmak ugrünnda göreşyändigini äleme jar etmäge talwas edýändigini aýdypdy.

Derñew işini alyp barýanyň gözýetim derejesiniň çäkli bolany üçinmi ýa-da öz hünäriniň çäginden çykmaňlyk maksady bilen, belli däl, ol: «Siz Soýuzyň sostawında özbaşdaklygyny goramaga hukugy bolan şeýle millet bar, ol hem şol hukuk ugrünnda göreşyär diýen düşünjäni daşary ýurtlara ýaýratjak bolansyñzda?» diýip, oña düşündiriş berýärди. «Hawa, men şol düşünjäni II Internasionalyň töweregine jemlenen ýewropa jemgyýetine ýaýratjak bolýaryn» diýip B.Berdiýew jogap berýärdi. B.Berdiýew Türkmenistan respublikasy häzirki döwürde özbaşdak döwlet däl-de, «özbaşdak döwlet bolmaga esasly döwlet» [15] diýip hasap edýärdi. Diýmek, ol 1924-nji ýylда Türkmenistanyň SSSR-iň sostawında Türkmenistan SSR-i diýip yqlan edilmegini özbaşdak, garaşsyz döwlet diýip hasap etmändir. B.Berdiýew sosializmiň tarapdary bolupmy ýa-da bolmanmy, ony aýdyp biljek däl, ýone şol döwürde-de biziň jemgyýetimizde sosializmiň

işini kabul edýän, emma onuň kesgitli modelini biderek zat hasaplaýan adamlar bolupdyr.B.Berdiýew hem-de onuň birnäçe döwürdeşleri ençeme meselelere, esasanam milli meselä ýokardan salgy berlişi ýaly garamaly däldi. Ol meseleler barada olaryň başgaça pikirleri bardy. Totalitar düzgüniň ýöredýän syýasaty ähli ugurlary öz penjesine gysan döwründe demokratiýa, köppartiýalylyk, özbaşdak pikir etmek diýlen düşünje jemgyýetden çetleşdirilipdi. Emma B.Berdiýew özbaşdak pikir ýöredýän adamlaryň hataryndady. Hatda ol uzak ýyllar ejir baryny çekip, lagerleriň «eşretini» iýip gelenden soň, 1956-njy ýylда derñew işini alyp barýan kommuniste şeýle diýipdi:»Ýeke-täk partiýanyň höküm sürýän sistemasыnda, ýagny onuň hatarynda diňe bir hakyky communistler bolman, eýsem onuň hataryna diňe hususy bähbitlerini arap giren adamlaryň agdyklyk edýän ýerinde ýalynjaňlygyň we ikiýüzliliğin boljakdygyna gözüm ýetik. Şonuň ýaly ýagdaýda höküm sürýän ýeke-täk Kommunistik partiýa milli meseläni dogry çözüp bilmez. Ol döwürde (bu ýerde 20-30-njy ýyllar göz öňünde tutulýar – R.E.) meniň pikirimce, milli meseläni dogry çözmek üçin birpartiýalylyk düzgüniniň garşysynda durup, deňagramlylyk saklamaga ukyby bolan Orta Aziýada ýasaýan halklaryň aýry-aýry demokratik guramalary gatnaşan bolsa, onda mesele dogry çözülerdi».[16]

Gozgalýan bu mesele häzirki döwürde hem öz ähmiýetini ýitirenok. Ýöne welin biziň häzirki demokratlarymyz ol meseläni, göýä diýersiň, özleri oýlap tapan ýaly öz atlaryndan öňe sürýärler. Hakykatda bolsa, ol pikir ýetmiş ýyl mundan ozal öñdebaryjy türkmen intelligensiýasyň kellesine girip, ýüreklerini ynjalykdan gaçyrypdy.

Onsoň olar öz pikirlerini amala aşyrmak üçin ýol agtarýardylar. Haýsam bolsa bir gizlin gurama döretmek barada olaryň pikir eden bolmaklary hem ahmaldy, ýöne ol hyýaly durmuşa geçirjek bolsaň, soňunyň näme bilen tamamlanjakdygyna olaryň akly ýetikdi. Ýagdaý şeýle bolandoň, olar ilki wagtlarda öz klublaryna ýygnanýardylar. Ol Aşgabadyň Doktor köçesiniň 6-njy jaýydy, ýagny Berdi Kerbabaýewiň ýasaýan öýüdi. Soňra bolsa döwletiň ýokary basgaçagynda oturanlaryň

ygyýar bermegi netijesinde türkmen ylmy-edebi jemgyýetini döredipdiler. Bu ylmy-edebi jemgyýetiň ýygnagyna paýtagtyň saýlama intelligensiýasy gatnaşýardy. Onda gozgalýan meseleler diýseň gyzyklydy hem-de özüne çekijidi: edebiýatdan, sungatdan, etnografiýadan başlap, durmuş, din we syýasat baradaky meseleler hem gozgalýardy. Şol döwürlerde doganlar Berdiýewler bilen S.Öwezbaýew dagy: «bolşewizmiň ömri uzak däldir, türkmenler bolşewikler bilen bir ýoldan ýöräp bilmezler» diýärdiler. Olar onuň bilen bir ýoldan ýöremegiň öz eliň bilen öz boýnuňa ajal syrtmagyny salan bilen deň zatdygy barada çekinmän aýdýardylar. Olar toparlara bölünip, her bir topar öz ynamyny berk goraýardy. Başga birnäçeleri bolsa, haýsam bolsa bir topara ýikgyn edýärdiler. B.Berdiýew we onuň tarapdarlary bular ýaly çekeleşikler bolmaly zatdyr, çekeleşikler esasynda çyn hakykat ýüze çykýandır diýip hasap etseler, şol jemgyýetiň beýleki toparyna aktiw gatnaşýanlaryň birnäçesi bu meselede pikirleri çapraz gelendiği üçin öz kärdeşlerinden arany daşlaşdyryardylar. Aradan wagt geçip B.Berdiýewiň işi derñelen wagtynda bolsa, şol çekeleşmelerde aýdylan sözlere «Sowetlere garşıy çykyşlar» diýlip mahabat berlipdi.

Ýağsy zadyň bolmadyk ýerinde ýaman zat bolmaz diýlişi ýaly, ýağsy niýet bilen oňat pikirlere gulluk eden adamlar ýaman günlere duçar bolupdyrlar. S.Öwezbaýewe atuw berildi, doganlar Berdiýewler ömürleriniň ýigrimi ýyla golaý döwrünü ol türmeden beýleki türmä, ol lagerden beýleki lagere geçip, sersepillikde geçirmeli boldular. Berdi Kerbabayew bir ýarym ýyl türmede oturyp gelipdi. Eger ol hem «TA»-nyň beýleki «dil düwüşen» adamlary ýaly türmede oturmaly bolan bolsa, onda türkmen edebiýatynyň meşhur epopeýasy bolan «Aýgytly ädim» romany ondan ýadygärlilik galmazdı.

B.Berdiýew derñew işleri alnyp barylýan wagtda türkmen ylmy-edebi jemgyýet barada aýdanyňda, ol jemgyýetiň örän oňat işler alyp barýandygyny, täze ýetişip gelýän ýaş türkmen intelligentleriniň wekilleri bolan mugallymlaryň, alymlaryň, medeniýet işgärleriniň oňa gatnaşýanlarynyň sanynyň artýandygyny, ol ýerde milli edebiýat, milli sungat, milli

syýasat barada gürrüňler edilip çekişmeler guralýandygyny, halky geljekde täze garaşsyz döwlet gurmaga taýýarlyk işleriniň alnyp barylýandygyny aç-açan aýdýardy. Olardan hem başga ol milli diliň şol döwletiň garaşsyzlygyny, özbaşdaklygyny kesgitleyän ölçegidigini, şonuň üçinem türkmen dilini diňe saklamak däl-de, ony gitdigiçe ösdürmek barada ençeme çekeleşikli gürrüňleriň geçirilendigini aýdypdy.

B.Berdiýewiň aýry-aýry ugurlar barada teoriýa häsiýetli berýän gürrüňleri Lewşiniň göwnünden turanokdy. Ol özi üçin gerek faktlary toplamak üçin gürrüniň ugruny üýtgetjek bolýardy.

LEWŞIN : Siz rewolýusiýa garşy gurama bilen gatnaşykly bolandygyňzy inkär edýärsiňizmi?

BERDIÝEW : Rewolýusiýa garşy guramanyň bolandygy ýa-da bolmandygy hakda iki hili pikir bar. Meniň pikirimçe, şeýle guramanyň bolan bolmagy ahmal, ýöne men ol hakda hiç zat bilemok.

LEWŞIN : Siz 1927-nji ýyla çenli Türkmenistan basylyp alyndy diýärsiňiz, şol aýdan sözleriňiz ýadyňza düşyärmى?

BERDIÝEW : Halkyň milli aýratynlygyny saklamak babatda hiç bir iş edilmänden soň, ýurt basylyp alyndy diýip hasap edýarin.

LEWŞIN : Näme, ýurt bolşewikler tarapyndan basylyp alyndymy?

BERDIÝEW : Hawa... Siz rewolýusiýa garşy göreşyän guramalaryň, heý, biriniň üstünden bardyñyzmy?

LEWŞIN: Olar klubyň hem-de Türkmen ylmy-edebi jemgyýetinin esasynda döredilendir.

BERDIÝEW : Beýle bolsa, şol adyny tutan guramalarynyzyn düýbüni özümiň tutandyggyny boýnuma alýaryn.

LEWŞIN : Siz ol guramalaryň ösüp nähili derejä ýetendigini bilýärsiňizmi?

BERDIÝEW : Ol guramalar Döwlet Syýasy Uprawleniýesiniň diwarlarynyň içinde ösdürilip şol derejä ýetirilendir.

Soňra Lewşin Türkmen ylmy-edebi jemgyýetiniň rewolýusiýa garşy göreşyän milli guramadygyny subut etmäge erjellik bilen synanyşyk edýärdi. Emma B.Berdiýew düýpgöter garşy çykyp, onuň hakykatda hiç bir daýanýy bolmadık toslamadan başga zat däldigini aýdýardy. Derňew işlerini alyp barýan Lewşin Kakajan Berdiýewiň beren maglumatlaryna salgylanyp «dil düwüşige»

gatnaşýanlaryň iňlisler bilen baglanyşygynyň bardygy baradaky maglumatlary Bekki Berdiýewe tassyklatjak bolup, ony gyssaýardy. Emma Bekki onuň zor salmagyna garaman: «Kakajanyň näme diýenini men bilemok, ýöne iňlisler bilen gatnaşygy, baglanyşygy bar diýilmegi barypýatan toslama» diýip jogap berýärdi. «Siz aýtjak dälmi? Siz, näme, meni masgarabaza öwürjek bolýarsyñyzmy?» diýip, derňewçi azm urýardy. «Hakykatyň bar ýerinde masgarabaza öwrülmek nämä gerek» diýip, ol jogap berýärdi.

B.Berdiýew öz pikirinde berk durýardy. Derňewi alyp barýan Lewşiniň bolsa gitdigiçe gany gyzyp, gahar-gazaby artýardy. Ol B.Berdiýewe: «Pikir et, oňatja pikir et. Pikir etmek üçin uzak wagt berler öýdýäñizmi?» diýip, ony gyssaýardy. Ol «Dogry, men wagtlagyň gelen myhman» diýip, kinaýaly äheňde öwrümlı jogap gaýtarýardy. «Ýok, sen öz öýünde» diýip, Lewşin haýasyzlyk bilen ýylgyranda B.Berdiýew özünü parahat saklap: «Eger men öz öýümde bolýan bolsam, onda meniň bedenimdäki döwük-ýenjikler tebigy tarapdan bolan bir zat diýip hasap edilerdi. Emma bu ýerde, Döwlet Syýasy Uprawleniýesiniň adamlara aýawly garaýan, rehim-şepagatyň höküm sürýän ýerinde meniň şeýle ýagdaýda oturmagym gülkünç dälmi? Men size öz eden işlerimi aýtdym, beýleki adamlaryň diýýän zatlary bolsa meniň üçin düşnüsiz»[17] diýip jogap berýärdi.

DSU-da B.Berdiýewden häli-şindi sorag edýärdiler, onuň etmejek zatlaryny boýnuna goýjak bolup, häli-şindi ony sykaja salýardylar. Ýagdaý şeýle bolsa-da, B.Berdiýewiň sada kalbyndaky umyt uçguny ölçmändi. Ol her niçigem bolsa, adalatyň bardygyna ynanýardy: «hemme ýerde beýle däldir, organ işgärlerinde-de adalatlysy kändir» diýip pikir edýärdi. Onuň bu ynamy akademik A.D.Saharowyň Döwlet Howpsuzlygy Komitetiniň işgärlerine ynam edişi ýalydy. Saharow hem organ işgärleri tarapyndan näçe kemsidilse-de, näçe äsgermezlik edilse-de, onda-da olaryň arasynda adamkärçilikli adamlaram bolmaly diýip umyt edýärdi. Dogry, her kim öz kalbynda orun tutan pikire gulluk edýär. Elbetde, DSU-nyň hem-de DHK-nyň işgärleriniň arasynda adamkärçilikli, adalatly adamlar az bolmaly däl, ýöne, gynansagam, ol adamlaryň Berdiýewiňem, Saharowyňam

ýanyна goýberilmédik bolmaklary ahmaldyr.

- [1] Şol ýerde, t 1, sah 340-344;
- [2] Şol ýerde, t 1, sah 301-304;
- [3] Şol ýerde, t 1, sah 35;
- [4] Şol ýerde, t 1, sah 225;
- [5] Şol ýerde, t 1, sah 312-313;
- [6] Şol ýerde, t 4, sah 279, t 1, sah 212, 312, 313, Z.Walidow Türkýede «Türkmenistanlylar jemgyýetini» döredipdi. Ol Orta Aziýadan, Demirgazyk Kawkazdan, Tatarystandan, Başgyrdystandan we Gazagystandan daşary ýurda geçenleri öz içine alýardy. Walidow daşary ýurda gidenleriň çykarýan «Täze ses» atly gazeti bilen aragatnaşyk saklap, ilki Parižde ýerleşip, soňra-da Germaniýa geçen M.Çokaýew bilen habar alşyp durýardy, M.Çokaýew uruşdan soň Türkýä gelipdi. Stambul uniwersiteti oña professor derejesini beripdi. Walidow bolsa Türküstanyň sosial we milli meseleleri barada gürrüň berýän birnäçe taryhy kitaplaryň awtorydyr;
- [7] Şol ýerde, t 4, sah 279;
- [8] Şol ýerde, t 1, 41-49;
- [9] Şol ýerde, t 1, 41-49;
- [10] Şol ýerde, t 3, sah 216-219 (hemme ýerde asyl nusganyň ýazylyş düzgüni sakanylýar);
- [11] Şol ýerde, t 3, sah 236-245;
- [12] Şol ýerde, t 1, sah 207;
- [13] Şol ýerde, t 1, sah 377;
- [14] Şol ýerde, t 1, sah 377;
- [15] Şol ýerde, t 1, sah 376-379;
- [16] Şol ýerde, t 12, sah 98;
- [17] Şol ýerde, t 1, sah 301-304, 379-380. Taryhy makalalar